

دانشگاه خوارزمی

رساله دکتری

گروه: مدرسی معارف اسلامی

گرایش: قرآن و متون اسلامی

عنوان:

زبان قرآن با رویکرد تربیتی

استاد راهنما:

حجت الإسلام و المسلمین دکتر ابوالفضل ساجدی

استادان مشاور:

حجت الإسلام و المسلمین دکتر محمد علی رضایی اصفهانی

حجت الإسلام و المسلمین دکتر علی همت بناری

نگارش:

سعید عباسی نیا

۱۳۹۳

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

رساله دکتری

گروه: مدرسی معارف اسلامی

گرایش: قرآن و متون اسلامی

عنوان:

زبان قرآن با رویکرد تربیتی

استاد راهنما:

حجت الإسلام و المسلمین دکتر ابوالفضل ساجدی

استادان مشاور:

حجت الإسلام و المسلمین دکتر محمد علی رضایی اصفهانی

حجت الإسلام و المسلمین دکتر علی همت بناری

نگارش:

سعید عباسی نیا

۱۳۹۳

کلیه حقوق، اعمّ از چاپ و تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه، اقتباس و... از این پایان‌نامه یا رساله برای دانشگاه معارف اسلامی محفوظ است. نقل مطالب آن با ذکر مأخذ بلامانع است.

تقدیم‌نامه

این اثر ناچیز را تقدیم می‌کنم به:

- پیشگاه کامل‌ترین آفریده جهان هستی، حضرت محمد بن عبدالله (صلی الله علیه و آله) که پیام و حیانی‌اش حیات‌بخش جان همه کمال‌خواهان و سعادت‌جویان است.
- آستان شکوهمند عترت و دودمان پاک و معصوم نبوی (علیهم السلام)، به ویژه کامل‌ترین وصی آسمان ولایت و رهبری، امام عارفان و امیرمؤمنان (علیه السلام) و والاترین انسان و حجت‌الاهی در عصر کنونی، حضرت بقیه الله الاعظم (عجل الله تعالی فرجه الشریف) که جهان به یمن وجودش پابرجاست و شراره‌های عشق و خاطره‌اش در لوح جان منتظران عدالتش افروخته است.
- همه شهیدان والا مقام انقلاب شکوهمند اسلامی، به ویژه امام شهیدان، حضرت روح الله (رحمه الله) که با تأسی از کامل‌ترین اُسوه شهامت و شهادت حضرت اباعبدالله الحسین (علیه السلام)، به دفاع از شرف و کمال انسان در این روزگار پرداخت.

سپاس نامه

حقوق شناسی و سپاس گویی از خصلت های بهشتیان است که هنگام گام نهادن در آن، این گونه سپاس خدای والا را ترنم می کنند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ». بر پایه فرموده ارجمند رضوی: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ -عَزَّ وَجَلَّ-» بر خود لازم می دانم که در آغاز از همه کسانی که مرا در تدوین این پژوهش کمک کردند، صمیمانه قدردانی کنم.

به ویژه از:

استاد بزرگوار راهنما: جناب حجت الإسلام و المسلمین دکتر ابوالفضل ساجدی

و

استاد محترم مشاور: حجت الإسلام و المسلمین دکتر محمد علی رضایی اصفهانی

و

حجت الإسلام و المسلمین دکتر علی همت بناری

و همچنین

مسئولان گرامی و اساتید دانشگاه معارف اسلامی

ضمن آرزوی سلامتی و موفقیت برای آن عزیزان، دوام و مزید توفیق آن بزرگواران را نیز، از خدای مَنّان مسئلت دارم. امیدوارم که خدای سبحان زحمات همه عزیزان را در درگاه خویش قبول و به همه آنها اجر و پاداش جزیل عنایت فرماید.

چکیده

«زبان دین»، دانشی است که به بررسی گزاره‌های دینی و کشف صفات عام و خاص آن می‌پردازد، به ویژه اوصافی که متون مقدس را از دیگر متون و باورها متمایز می‌کند. «زبان قرآن» نیز از موضوعات جدید و مهم در علوم مانند قرآن، تفسیر، کلام و فلسفه است که به تحلیل گزاره‌های قرآنی و مبانی فهم آن‌ها، و نیز بررسی جنبه‌های گوناگون زبانی این کتاب آسمانی، نظیر روش تفهیم آموزه‌ها به مخاطبان، شناختاری و معناداری گزاره‌های قرآنی و سایر کارکردهای آن می‌پردازد.

برخی از قرآن‌پژوهان، با پیش‌فرض معناداری و شناختاری بودن زبان قرآن، دیدگاه‌های متفاوتی را درباره چگونگی گزاره‌های قرآنی نسبت به مخاطبان ارائه کرده‌اند که زبان عرف عام، عرف خاص و فطرت در زمره مهم‌ترین آنهاست؛ گرچه هر یک از این نظریات بر سیل حصر به قرآن نسبت داده شده‌اند. اما جامعیت کافی ندارند و با چالش‌هایی جدی روبرو هستند. با پذیرش مبنای تألیفی بودن زبان قرآن دستاوردهای زبانی هر یک از نظریات مذکور در بستر تألیفی آن جایگاه خود را می‌یابد. در عین حال برخی از ابعاد زبانی قرآن همچنان مغفول مانده است. یکی از این ابعاد بعد انگیزشی زبان قرآن است. عنصری که در تمامی قرآن‌انتشاری وسیع داشته و با اهداف تربیتی آن پیوندی عمیق دارد.

مقصود از انگیزشی بودن زبان قرآن آن است که گوینده این کلام ارجمند، محرک‌ها و عواملی را در سخن خود به کار می‌گیرد، تا مخاطب را به امور مقصود و واکنش‌های مطلوب خود فراخواند. انگیزش زبانی در گزاره‌های خبری و انشائی قرآن انتشار داشته و زبان‌های هدایت، فطرت، عرف و ... نیز از آن بهره دارد، پس انگیزش، یک عنصر یا مولفه زبانی برای همه قرآن است. در این پژوهش که با روشی توصیفی و تحلیلی انجام پذیرفته است ضمن بررسی نحوه تعامل مولفه‌های مختلف زبانی با یکدیگر در پرتو اهداف تربیتی قرآن، نقش محوری انگیزش در تربیت نیز برجستگی ویژه خود را یافت. تأمل در جایگاه دستاورد پژوهش‌های زبانی در حوزه قرآن در میان مولفه‌های کلی تعلیم و تربیت نیز ما را به این حقیقت رهنمون ساخت که دستاورد‌های مذکور میان اصول کلی تعلیم و تربیت قابل شناسایی و باز تعریف است لذا نحوه تأثیر گذاری این اصل بر ساختها و روشهای تربیتی قرآن نیز مورد بررسی و تبیین قرار گرفت.

زبان تألیفی قرآن با محوریت مولفه انگیزش، با مقتضیات فطری و قوای شناختی آدمی هماهنگی دارد و برای تربیت و رساندن او به هدف غایی آفرینش است. از این رو قرآن کریم شیوه‌های فراوان را برای انگیزش قوای معرفتی و نیز گرایش‌ها و رفتارهای او به کار می‌گیرد که هر یک، کاربردهای تربیتی گوناگونی را در پی دارند. روش‌های مختلف قرآن مجید برای انگیزش‌های علمی و عملی، گواهی سترگ

بر معرفت‌بخشی و صدق گزاره‌های قرآنی و مطابقت آن‌ها با واقع است، پس زبان انگیزشی، زبانی واقع‌نما و معرفت‌بخش نیز می‌باشد.

واژگان کلیدی: قرآن، زبان، دین، انگیزش، تربیت.

فهرست مطالب

۱	فصل یکم: کلیات (مفاهیم - تاریخچه و...)
۲	۱-۱. بیان مسئله و تعیین قلمرو آن
۳	۲-۱. پرسش‌های تحقیق
۳	۱-۲-۱. پرسش اصلی
۳	۲-۲-۱. پرسش‌های فرعی
۳	۳-۱. فرضیه‌های تحقیق
۳	۴-۱. اهداف تحقیق
۴	۵-۱. پیشنهاد تحقیق و امتیاز این پژوهش
۱۱	۶-۱. روش تحقیق
۱۱	۷-۱. مفهوم شناسی
۱۹	۲. فصل دوم: زبان دین و قرآن (دیدگاه‌های شناسی زبان دین و قرآن)
۲۰	۱-۲. زبان دین
۲۰	۱-۱-۲. حقیقت زبان دین
۲۱	۲-۱-۲. دیدگاه‌های موجود در خصوص زبان دین
۲۲	۱-۲-۱-۲. عدم معرفت‌بخشی زبان دین (غیرشناختاری)
۲۲	۱-۱-۲-۱-۲. ابطال‌ناپذیری مدعیات دینی
۲۳	۲-۱-۲-۱-۲. دین و ابطال‌پذیری
۲۴	۳-۱-۲-۱-۲. بلیک بودن گزاره‌های دینی
۲۵	۴-۱-۲-۱-۲. احساس‌انگاری گزاره‌های دینی
۲۵	۵-۱-۲-۱-۲. نمادین بودن زبان دین
۲۷	۶-۱-۲-۱-۲. زبان شاعرانه
۲۸	۷-۱-۲-۱-۲. زبان عمل‌گرا
۳۰	۸-۱-۲-۱-۲. زبان اسطوره‌ای
۳۱	۹-۱-۲-۱-۲. زبان دینی؛ بازی زبانی مستقل
۳۲	۱۰-۱-۲-۱-۲. کاربرد خاص نظریه بازی‌های زبانی
۳۳	۲-۲-۱-۲. معرفت‌بخشی زبان دین (شناختاری)
۴۲	۲-۲. چیستی زبان قرآن
۴۲	۱-۲-۲. زبان عرفی
۴۲	۱-۱-۲-۲. عرف عام
۴۴	۲-۱-۲-۲. عرف خاص
۴۴	۱-۲-۱-۲-۲. دیدگاه تأویلی محض

۴۴ نظریه محدودانگاری مخاطب ۲-۲-۱-۲-۲
۴۵ نظریه زبان ویژگی محور ۳-۲-۱-۲-۲
۴۷ زبان فطرت ۳-۲
۵۳ فصل سوم: تبیین زبان انگیزشی قرآن
۵۴ ۱-۳ عوامل مؤثر در ایجاد انگیزش زبانی
۵۴ ۱-۱-۳ شأن و مقام گوینده
۵۵ ۲-۱-۳ آشنایی متکلم با مخاطب
۵۵ ۳-۱-۳ استفاده روشمند از قواعد زبانی
۵۵ ۴-۱-۳ آگاهی مخاطب از مقصود متکلم
۵۶ ۲-۳ همسویی اوصاف قرآن با زبان انگیزش
۵۶ ۱-۲-۳ اعجاز قرآن
۵۹ ۲-۲-۳ یادآوردگی های قرآن
۶۰ ۳-۲-۳ بشارت‌دهی و اندازگری قرآن
۶۱ ۴-۲-۳ موعظه بودن قرآن
۶۲ ۵-۲-۳ غایت‌گرایی قرآن (هدایت)
۶۳ ۳-۳ زبان انگیزشی در گزاره‌های قرآنی
۶۳ ۱-۳-۳ گونه‌شناسی گزاره‌های کلامی
۶۳ ۱-۱-۳-۳ گزاره‌های خبری
۶۴ ۲-۱-۳-۳ گزاره‌های انشایی
۶۴ ۲-۳-۳ عناصر انگیزش در گزاره‌های خبری قرآن
۶۵ ۱-۲-۳-۳ خاستگاه الهی گزاره‌ها
۶۶ ۲-۲-۳-۳ مفاد انگیزشی گزاره‌ها
۷۳ ۳-۲-۳-۳ سیاق انگیزشی گزاره‌ها
۸۰ ۴-۲-۳-۳ همراهی با ادات انگیزش‌زا
۸۳ ۳-۳-۳ انگیزش در گزاره‌های انشایی قرآن
۸۳ ۱-۳-۳-۳ گونه‌شناسی گزاره‌های انشایی
۸۳ ۲-۳-۳-۳ انگیزش در گزاره‌های انشایی
۸۴ ۳-۳-۳-۳ واقع‌نگری گزاره‌های انشایی
۸۸ ۴-۳-۳-۳ بایدها و نبایدها از دیدگاه آیت الله جوادی آملی
۹۰ ۵-۳-۳-۳ ویژگی‌های گزاره‌های اخلاقی
۹۳ ۶-۳-۳-۳ خاستگاه گزاره‌های انشایی قرآن
۹۷ ۴-۳ معرفت‌بخشی زبان انگیزش
۱۰۱ ۱-۴-۳ زبان انگیزش و نظریه ابرازگرا

- ۳-۴-۲. معرفت‌بخشی گزاره‌های انگیزشی خبری ۱۰۲
- ۳-۴-۳. معرفت‌بخشی گزاره‌های بیانگر معجزات انبیا ۱۰۴
- ۳-۴-۴. معرفت‌بخشی گزاره‌های خبری در سیاق انگیزش ۱۰۵
- ۳-۵. تألیفی بودن زبان قرآن (رابطه زبان انگیزش با سایر زبان‌ها) ۱۰۷
۴. فصل چهارم: زبان قرآن و تربیت ۱۱۱
- ۴-۱. کلیاتی از تعلیم و تربیت ۱۱۲
- ۴-۱-۱. تربیت در لغت، قرآن و متون اسلامی ۱۱۲
- ۴-۱-۲. معنای اصطلاحی تربیت ۱۲۰
- ۴-۱-۳. مؤلفه‌های تعلیم و تربیت ۱۲۲
- ۴-۱-۳-۱. اهداف تعلیم و تربیت ۱۲۳
- ۴-۱-۳-۱-۱. هدف نهایی تعلیم و تربیت ۱۲۳
- ۴-۱-۳-۲. اصول تعلیم و تربیت ۱۲۴
- ۴-۱-۳-۳. ساحت‌های تعلیم و تربیت ۱۲۵
- ۴-۱-۳-۴. روش‌های تعلیم و تربیت ۱۲۶
- ۴-۲. پیوند زبان قرآن و تربیت ۱۲۷
- ۴-۲-۱. مؤلفه‌های زبان قرآن و تعلیم و تربیت ۱۲۸
- ۴-۱-۲-۱. معرفت‌بخشی زبان قرآن و تعلیم و تربیت ۱۲۸
- ۴-۱-۲-۲. عرفی بودن زبان قرآن و تعلیم و تربیت ۱۲۹
- ۴-۱-۲-۳. ناظر بودن زبان قرآن به مقتضیات فطرت و تعلیم و تربیت ۱۲۹
- ۴-۱-۲-۴. انگیزشی بودن زبان قرآن و تعلیم و تربیت ۱۳۱
- ۴-۲-۲. جایگاه زبان قرآن در میان مؤلفه‌های تعلیم و تربیت ۱۳۱
- ۴-۲-۲-۱. معرفت‌بخشی زبان قرآن و انگیزش ۱۳۳
- ۴-۲-۲-۲. عرفی بودن زبان قرآن و انگیزش ۱۳۳
- ۴-۲-۲-۳. ناظر به فطرت بودن زبان قرآن و انگیزش ۱۳۳
- ۴-۳. گستره انگیزش‌های قرآنی ۱۴۱
- ۴-۳-۱. انگیزش‌های معرفتی ۱۴۱
- ۴-۳-۱-۱. انگیزش برای شناخت‌های حسی ۱۴۲
- ۴-۳-۱-۲. انگیزش برای اندیشیدن و شناخت فکری ۱۴۴
- ۴-۳-۱-۳. انگیزش برای یادآوری و شناخت تذکری ۱۴۵
- ۴-۳-۱-۴. انگیزش برای خردورزی و شناخت عقلی ۱۴۸
- ۴-۳-۱-۴-۱. شناخت‌های تدبیری ۱۵۰
- ۴-۳-۱-۴-۲. شناخت‌های استنباطی ۱۵۰
- ۴-۳-۱-۵. انگیزش برای شهود و شناخت درونی ۱۵۱

۱۵۷ ۲-۳-۴. انگیزش‌ها برای ایجاد یا تغییر گرایش
۱۶۰ ۳-۳-۴. انگیزش‌های رفتاری
۱۶۱ ۴-۴. روش‌های انگیزش در قرآن با رویکرد تربیتی
۱۶۱ ۱-۴-۴. اجمال‌گویی
۱۶۳ ۲-۴-۴. پرسشگری
۱۶۶ ۳-۴-۴. تنوع‌تعبیر
۱۶۸ ۴-۴-۴. به‌کارگیری اسلوب تأکید
۱۷۱ ۵-۴-۴. ارضای حس زیباگرایی
۱۷۶ ۶-۴-۴. گفتار محبت‌آمیز
۱۷۹ ۷-۴-۴. تشویق و تیشیر
۱۸۳ ۸-۴-۴. تحذیر و تهدید
۱۸۴ ۹-۴-۴. معرفی الگوها
۱۸۷ ۱۰-۴-۴. تکریم مخاطب
۱۹۰ ۱۱-۴-۴. بهره‌گیری از عواطف
۱۹۳ ۱۲-۴-۴. قصه‌گویی
۱۹۹ ۱۳-۴-۴. مقایسه‌ایضاً
۲۰۱ ۱۴-۴-۴. یادآوری نعمت‌ها
۲۰۳ ۱۵-۴-۴. گرفتن میثاق
۲۰۶ ۱۶-۴-۴. تشبیه
۲۰۹ ۵. فصل پنجم: نتایج تحقیق
۲۱۰ ۱ - ۵. نتایج تحقیق
۲۱۳ ۲ - ۵. دشواری‌های این پژوهش
۲۱۴ منابع
۲۲۱ نمایه

۱. فصل یکم:

کلیات

(مفاهیم – تاریخچه و...)

۱-۱. بیان مسئله و تعیین قلمرو آن

شناخت ماهیت و ابعاد موضوع تحقیق، از اساسی‌ترین گام‌های پژوهش به شمار می‌رود که گاه اهمیت فهم و شناخت آن، از حل مسئله بیشتر است، از این‌رو، در گام نخست، به ترسیم روشنی از موضوع پژوهش و ابعاد و قلمرو آن می‌پردازیم.

زبان دین شاخه‌ای از فلسفه دین است که به تحلیل گزاره‌های دینی و کشف صفات عام و خاص آن می‌پردازد و در این رابطه، بیشتر در جستجوی خصوصیات است که گاه متون مقدس را از دیگر متون و باورهای دینی را از دیگر باورها و دانش‌ها متمایز می‌کند.

بر این اساس، زبان قرآن شاخه‌ای جدید از علوم قرآنی است که به تحلیل گزاره‌ها و باورهای قرآنی، نیز مبانی فهم آنها و کشف صفات عام و خاص هر یک می‌پردازد.

دستاوردهای مطالعاتی پژوهشگران در عرصه زبان‌شناسی قرآن مجید، به دو دسته کلی قابل تقسیم است. برخی زبان قرآن را غیر معرفت‌بخش و غیرواقع‌گرا معرفی می‌کنند، مانند زبان احساسات، زبان اسطوره و زبان نمادین در وجه خاص خود به نظریات غیر معرفت‌بخش البته پاسخ‌ها و نقدهای لازم وارد و ارائه شده است. نظریات غیرمعرفت‌بخش به شکل کلی و نیز هریک جداگانه در مطالعات و بررسی‌های پژوهشگران نقد شده و به آنها پاسخ داده شده است.

دسته دیگری نیز زبان قرآن را معرفت‌بخش می‌شناساند و در این زمینه، نظریاتی چون زبان تمثیل، زبان فطرت، زبان ولایت، هدایت، عرف عام و خاص ارائه شده است.

در این میان هریک از نظریات معرفت‌بخش ارائه شده برای زبان قرآن نیز جامعیت لازم در پوشش همه جانبه صفات و مؤلفه‌های زبانی قرآن را ندارد. به نظر می‌رسد نظریه تألیفی بودن زبان قرآن بستر مناسب را برای جمع میان مؤلفه‌های مکشوف و صفات عام و خاص زبان قرآن دارد، گرچه از این نظریه نیز تبیین تام و تمامی بدست داده نشده است مزید بر آن ابعاد دیگری از زبان قرآن مغفول مانده است و در قالب نظریه‌های مذکور به آن پرداخته نشده است. یکی از این ابعاد و مؤلفه‌ها، مؤلفه انگیزش در زبان قرآن است که به نظر می‌رسد انتشاری وسیع در قرآن داشته و از زبان آن انفکاک‌ناپذیر است. از آنجا که این مؤلفه در کنار سایر مؤلفه‌های زبانی قرآن در تأمین کارکرد تربیتی قرآن نقشی اساسی دارد، در این تحقیق، با پیش‌فرض معرفت‌بخشی زبان قرآن و در عین حال، تألیفی و شبکه‌ای بودن آن، در پی اثبات این گزاره‌ها هستیم:

۱. عنصر انگیزش، از فراگیرترین عناصر زبانی قرآن است؛
۲. انگیزشی بودن زبان قرآن با معرفت‌بخشی و واقع‌نمایی آن منافاتی ندارد؛
۳. به کارگیری این عنصر زبانی در قرآن کریم، نقش مهمی در اهداف تربیتی قرآن دارد.

گفتنی است که بررسی رابطه زبان با دین و نیز تحلیل رویکردهای تربیتی آن، پژوهشی میان رشته‌ای است که مسائل آن در قلمرو علمی مانند کلام، فلسفه، علوم قرآن و تفسیر و همچنین علوم تربیتی بیان و بررسی می‌شود.

۱-۲. پرسش‌های تحقیق

پژوهش پیش روی، در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی اصلی و فرعی زیر است:

۱-۲-۱. پرسش اصلی

زبان قرآن با رویکرد تربیتی چگونه زبانی است؟

۱-۲-۲. پرسش‌های فرعی

بر این اساس، سؤالات فرعی این رساله عبارتند از:

- نقش انگیزش در زبان قرآن چیست؟
- انگیزشی بودن زبان قرآن ناظر به تربیت چگونه با معرفت بخشی آن قابل جمع است؟
- انگیزشی بودن زبان قرآن متناظر و همسو با کدامیک از مولفه‌هایی کلی تعلیم و تربیت می‌باشد؟

۱-۳. فرضیه‌های تحقیق

فرضیه‌های این پژوهش عبارتند از:

- قرآن برای تأمین اهداف تربیتی خود، زبانی تألیفی را بکار بسته است.
- انگیزش در میان مولفه‌های مختلف زبان قرآن نقشی محوری دارد.
- انگیزشی بودن زبان قرآن با معرفت بخشی آن منافاتی ندارد.
- انگیزشی بودن زبان قرآن همراه با سایر مولفه‌های زبانی آن همسو با اصول تعلیم و تربیت است می‌باشد؟

۱-۴. اهداف تحقیق

بر این پایه، پژوهش پیش‌رو بنیادی است و اهداف علمی زیر را پی می‌گیرد:

أ. کشف برخی صفات عام و خاص گزاره‌های قرآنی در راستای تبیین زبان قرآن؛

ب. روشن ساختن شیوه‌های قرآن کریم در ایجاد انگیزش؛

ج. تبیین پیوند میان مطالعات نظری در حوزه زبان‌شناسی با حوزه‌های تربیتی و هدایتی؛

د. کشف کارکرد تربیتی مؤلفه‌های زبانی قرآن.

همچنین برخی گروه‌های استفاده‌کننده از نتایج تحقیق چنین‌اند:

یکم. دانش‌پژوهان علوم قرآن و تفسیر؛

دوم. مراکز پژوهشی حوزوی و دانشگاهی در رشته علوم قرآن و تفسیر؛

سوم. نهادهای مرتبط با مسائل تعلیم و تربیت.

۵-۱. پیشینه تحقیق و امتیاز این پژوهش

نظریات دانشمندان و نظریه پردازان غربی درباره زبان دین و متون مقدس، به گونه‌ای عام بیان شده است. بیشتر آنان زبان دین را غیر معرفت‌بخش و حتی غیر معنابخش دانسته‌اند، هرچند مسئله معنابخشی را در مجموع پذیرفته‌اند. زبان ابرازگرا و احساسات، زبان اسطوره، زبان نمادین در وجه خاص، در زمره نظریات آنان است که نوعاً غیر معرفت‌بخشی را پایه اصلی دیدگاه خود قرار داده‌اند. با ورود مباحث زبان‌شناسی در حوزه مطالعات قرآنی، برخی بر تطبیق همان نظریات بر قرآن کوشیده و کتاب‌ها و مقالاتی در این زمینه نگاشته‌اند؛ اما بیشتر پژوهشگران با نقد و بررسی نظریات پیش‌گفته، راه را برای اثبات معرفت‌بخشی گزاره‌های قرآنی گشوده‌اند و در این رابطه دیدگاه‌هایی، مانند زبان تمثیل، زبان فطرت، زبان ولایت، زبان هدایت و زبان عرف عام و خاص ارائه کردند. نظریه تألیفی و شبکه‌ای بودن زبان قرآن، در زمره آخرین دستاوردهای قرآن‌پژوهان درباره زبان‌شناسی قرآن مجید است. کتب و آثار مرتبط با این پژوهش در سه دسته کلی قابل تقسیم است که فهرست‌گونه‌ای از آن در ذیل می‌آید:

کتاب و آثار مرتبط با فلسفه دین و زبان آن:

- عقل و اعتقاد دینی، پترسون، مایکل، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، تهران، طرح نو، ۱۳۷۹.
- فلسفه دین، هیک، جان، ترجمه بهزاد سالکی، چاپ چهارم، نشر بین‌المللی الهدی، ۱۳۹۰.
- فلسفه دین، گیسلر، نرمن، ترجمه حمیدرضا آیت الهی، تهران، حکمت، ۱۳۸۴.
- علم و دین، باربور، ایان، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، چاپ دوم، تهران نشر دانشگاهی ۱۳۷۴.
- دین پژوهشی، خرمشاهی، بهاء‌الدین، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲.
- فلسفه دین، رشاد، علی اکبر، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، قم، چاپ یکم، ۱۳۸۳.

کتاب و آثار مرتبط با زبان دین به شکل خاص عبارتند از:

- افعال گفتاری (جستاری در فلسفه زبان)، آرسول، جان، ترجمه محمدعلی عبداللهی، چاپ دوم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، بهار ۱۳۸۷.
- زبان اخلاق، هیر، ریچارد موونی، ترجمه امیر دیوانی، قم، کتاب طه، ۱۳۸۳.
- زبان عرفان، فولادی، علیرضا، سخن با همکاری فراگفت، چاپ سوم، ۱۳۸۹.
- زبان و اسطوره، کاسیر، ارنست، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، نقره، ۱۳۶۶.
- وحی و افعال گفتاری، قائمی‌نیا، علیرضا، زلال کوثر، چاپ اول، ۱۳۸۱.

کتاب و آثار مربوط به زبان قرآن:

در این باره تنها به دو کتاب، که مستقیماً در موضوع خاص زبان قرآن بوده و قابل طرح است، دست

یافتیم که گزارش تفصیلی از هریک از آنها بدین شرح است:

- زبان دین و قرآن، ساجدی، ابوالفضل، مرکز انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، چاپ دوم، ۱۳۸۵.

مؤلف کتاب را در سه بخش و یک مقدمه نگاشته است. مقدمه که با عنوان «چیستی زبان دین» نوشته شده است با عناوینی چون جایگاه، تعریف و موضوع زبان دین به بحث ورود کرده، سپس ارتباط میان دو حوزه زبان دین و هرمنوتیک را کاویده است، سپس با تفکیک بین زبان دین و زبان دینی قلمرو هر یک را تعیین و تبیین نموده است. در ادامه محدوده گزاره‌های دینی را تحدید و در پاسخ به این پرسش که آیا گزاره‌های دینی مطرح در کتاب‌های رایج زبان دین، فقط گزاره‌های کلامی است که درباره خدا و صفات وی سخن می‌گوید یا شامل انواع گزاره‌های تاریخی، داستان اقوام گذشته، پیامبران پیشین، وصف‌های مربوط به عالم پس از مرگ، تبیین معجزات پیامبران، بیانگر احکام، پندها و ... که در کتاب‌های مقدس آمده است نیز می‌شود؟ پاسخ داده است که متون مقدس بی‌تردید هر دو نوع گزاره‌های پیش گفته را در بر داشته و شامل می‌شود و فقط به گزاره‌های وصف کننده خداوند محدود نمی‌شود، گر چه نقطه آغاز بحث‌ها در زبان دین همان گزاره‌های کلامی و پرسش‌های موجود در باب خدا و صفات الهی بوده است.

نگارنده در راه تبیین زبان قرآن ابتدا به طرح محورهای اساسی بحث در این حوزه پرداخته است و سه محور در خور پژوهش در این حوزه را شناسایی و سه پرسش اساسی در این زمینه مطرح کرده است:

۱- معنا چیست و آیا گزاره‌های دینی معنا دارند؟

۲- آیا این گزاره‌ها معرفت‌بخش‌اند یا خیر؟

۳- گزاره‌های دینی چه ویژگی‌هایی دارند؟

دو بخش اول این کتاب با عنوان‌های بخش اول: معنا داری یا بی‌معنایی گزاره‌های دینی بخش دوم: معرفت‌بخشی - گزاره‌های دینی آری یا خیر؟ در جستجوی پاسخی به پرسش‌های سه‌گانه پیش گفته است. در این راه هم نظریات گوناگون در چیستی معنا همچون:

- نظریه مصداقی یا مرجعی معنا روایت اول؛

- نظریه مصداقی معنا- روایت دوم؛

- نظریه تصویری یا ایده‌ای معنا؛

- نظریه رفتاری معنا- تفسیر ساده؛

- نظریه رفتاری معنا- تفسیر پیچیده؛

- وینگنشتاین متقدم (تصویری معنا) وینگنشتاین تأخر - کاربردی معنا؛

- دیدگاه کنش گفتاری جان آستین.

را کاویده و ضمن بیان نظریات فوق در باب چیستی معنا به نقد دقیق هر یک و اشکالات وارده بر آن می‌پردازد و در ادامه نظریه برگزیده خود در چیستی معنا را همان نگرش تصویری معنا منتهی همراه با اصلاحات و اضافاتی معرفی می‌کند و با بیان مؤلفه‌های اصلی نظریه مذکور تبیینی در خور از آن به‌دست می‌دهد. در ادامه «معیار معناداری» موضوع بحث قرار گرفته و در آن ضمن بیان معیارهای پوزیتیویسم منطقی برای معناداری تفصیلاً به نقد و پاسخ از آنها می‌پردازد و معیارهای معناداری را تبیین و در خصوص گزاره‌های دینی تطبیق و در نتیجه معناداری گزاره‌های دینی را رجحان می‌بخشد پس از فراغت از بحث معناداری و بیان مسلم به بودن معناداری گزاره‌های دینی، در بخش دوم کتاب، معرفت‌بخشی گزاره‌های دینی موضوع بحث قرار می‌گیرد. در آغاز برای فهم مقوله معرفت‌بخشی نکات پنج‌گانه‌ای را بیان می‌کند که مقصود از معرفت‌بخشی را به دست دهد. قسمت اعظم این بخش به تبیین دو رویکرد غیر معرفت‌بخش و معرفت‌بخش در قلمرو گزاره‌های دینی اختصاص یافته است. در رویکرد غیر معرفت‌بخش به گزاره‌های دینی دیدگاه‌هایی، مانند دیدگاه وینگنشتاین متأخر، زبان ابرازگرا، زبان اسطوره، زبان نمادین، در وجه عام آن ادله و تبیینات آنها ارائه شده و تک تک مورد مذاقه و نقد قرار گرفته و از آنها پاسخ داده می‌شود. پس از آن نوبت به رویکردهای معرفت‌بخش به گزاره‌های دینی رسیده و چهار رویکرد: زبان سلبی؛ زبان مشترک معنوی؛ زبان تمثیل اکوئیناسی و زبان ظاهرگرا بیان و نقد و بررسی می‌شود.

بخش سوم: زبان قرآن: در این بخش که موضوع اصلی زبان قرآن است، همچنین دو رویکرد غیر معرفت‌بخشی و معرفت‌بخش اختصاصاً در رابطه با قرآن مطرح می‌شود. در رویکرد غیر معرفت‌بخش به زبان قرآن نظریاتی همچون:

۱- وینگنشتاین؛

۲- زبان اسطوره؛

۳- نگرش‌های ناسوتی به وحی؛

۴- زبان ابراز احساسات.

مورد بحث و بررسی قرار گرفته و بدانها پاسخ‌هایی داده می‌شود. عمده تلاش نگارنده در این قسمت پاسخ به شبهات و جهت‌گیری‌های برخی روشنفکران دینی، همچون سروش، مجتهد شبستری، نصر حامد ابوزید و امثال آنهاست. تلاش وی در بیان غث از ثمین و نقاب‌برداری از برخی اندیشه‌ها، موفق و همراه نوآوری‌هایی است که کمتر نظیری برای آن می‌توان یافت. پس از فراغت از نگرش‌های

غیر معرفت‌بخش، موضوع معرفت‌بخشی گزاره‌های قرآنی با دو جانب ادله برون‌متنی و شواهد درون‌متنی پی گرفته می‌شود. مهم‌ترین ادله برون‌متنی عبارتند از:

- ۱- رابطه گزاره‌های قرآنی و واقعیات خارجی؛
- ۲- اصل معرفت‌بخشی در محاورات عقلا و کاربرد آن در قرآن
- ۳- ارسال معجزات؛
- ۴- قابلیت اثبات عقلانی آموزه‌های دینی؛
- ۵- غیر معرفت‌بخشی و نقض غرض قرآن؛
- ۶- مورد اذعان آنتونی فلو و... و همچنین شواهد و ادله درون‌متنی بسیار دیگر تبیین و ارائه شده است.

پس از اثبات موارد فوق، نظریات و زبان‌های مطرح شده و یا قابل مطرح شدن در باب زبان قرآن که عنصر معرفت‌بخشی در همه یا بخشی یا گونه‌ای از آن قابل شناسایی و تأیید است، بیان و بررسی می‌شود. بعضی از این زبان‌ها عبارتند از:

- زبان سلبی، تمثیلی و مشترک معنوی؛
- زبان ظاهرگرا؛
- زبان نمادین؛
- زبان زمزی یا تأویلی؛
- زبان قوم؛
- زبان عرف؛
- زبان تمثیل؛
- زبان مجاز یا حقیقت.

از دیدگاه مؤلف کتاب، هر یک از زبان‌های پیش‌گفته با قید معرفت‌بخشی و یا در ساحت و قلمرو و معرفت‌بخشی خود می‌توانند جزئی و یا مؤلفه‌ای از مؤلفه‌های زبان عام قرآن باشند. بر اساس این، زبان قرآن زبانی تألیفی است و پژوهش‌های زبانی در قلمرو قرآن باید بر شناسایی و تبیین هر یک از مؤلفه‌های زبانی قرآن متمرکز باشد، اما این وصف عام برای زبان قرآن (تألیفی بودن) نه تنها نقضی بر قرآن تلقی نمی‌شود، بلکه از مزایای ویژه آن است. قرآن در بردارنده ترکیبی از روش‌های گوناگون گفتار است و برای مقاصد خود از حقیقت، مجاز، استعاره، کنایه، تمثیل، نماد، برهان منطقی، بیان داستان گذشتگان و ... استفاده کرده است. دلیل تألیف روش‌های گوناگون گفتاری در آن، تأثیر ویژه آن در هدایت انسان‌هاست. هر متنی که بتواند به گونه‌ای زیباتر، هنرمندانه‌تر و با به‌کارگیری

روش‌های مختلف و متناسب هر مقام، سخن بگوید تأثیر بیشتری بر مخاطبان خود خواهد داشت و این خود سرّ تألیفی بودن زبان قرآن است.

درارتباط با موضوع این رساله می‌توان گفت، در کتاب مذکور اشاره و تبیینی از زبان انگیزشی قرآن به‌دست داده نشده و این بعد از زبان قرآن مغفول مانده است، و به اشاراتی گذرا به اهمیت ویژه عنصر عشق و ایمان در گزاره‌های وحیانی در کنار معرفت‌بخشی اکتفا نموده است.

- زبان قرآن و مسائل آن، سعیدی روشن، محمد باقر، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان سمت، ۱۳۸۹.

نگارنده کتاب خود را در چهارده فصل و مقدمه‌ای کوتاه تنظیم کرده است. عناوین فصول کتاب

به این شرح است:

- فصل اول: کلیات و مفاهیم زبان، زبان دین و زبان قرآن؛

- فصل دوم: زبان دین و دیدگاه‌های سنتی غرب؛

- فصل سوم: پوزیتیویسم و بی‌معنایی زبان دین؛

- فصل چهارم: تحلیل زبانی و کارگر گرایبی زبان دین؛

- فصل پنجم: نمادگرایی در زبان دین؛

- فصل ششم: واقع‌گرایی و شناختاری بودن زبان قرآن؛

- فصل هفتم: تمایز مبانی و زمینه‌های فکری اسلام و آیین یهودی- مسیحی؛

- فصل هشتم: زبان قرآن در ساحت مفردات؛

- فصل نهم: شیوه زبان قرآن؛

- فصل دهم: زبان قرآن و نقش معرفت‌بخشی و انگیزشی؛

- فصل یازدهم: معرفت‌بخشی مفاهیم قرآنی؛

- فصل دوازدهم: زبان قرآنی حیرت‌آفرین یا فیصله‌بخش؛

- فصل سیزدهم: زبان چند بعدی قرآن؛

- فصل چهاردهم: قرآن، نزول تاریخی، حضور فراتاریخی (زبان فراعصری).

اگرچه از مقدمه کوتاه کتاب چیزی به دست نمی‌آید، اما فصل اول کتاب اختصاص به کلیات و مفاهیم زبان، زبان دین و زبان قرآن دارد. در این فصل، زبان دین به عنوان یکی از محورهای اساسی فلسفه دین معرفی شده و مطالعه در زبان دین، یکی از مشغله‌های فکری فیلسوفان و متکلمان به شمار آمده است. همچنین از زبان قرآن به عنوان یکی از گرایش‌های مهم رشته علوم قرآن، که درباره مفاهیم، گزاره‌ها و آموزه‌های قرآن از جنبه‌های گوناگون زبانی مطالعه و پژوهشی می‌کند، یاد شده